

ԳՈՀԱՐ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Յոստ Գիպպերտ, Վոլֆգանգ Շուլցե, Ջազա Ալեքսիձե, Ժան-Պիեռ Մահե, Սինայի լեռան աղվաններն կրկնագրերը
[*Jost Gippert, Wolfgang Schulze, Zaza Aleksidze, Jean-Pierre Mahé, The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai (Monumenta Palaeographica medii Aevi: Series iberocaucasica), Brepols: Turnhout, 2008, vol. I-II*]]

Այս փառահեղ մեծագիր երկհատորյակը դարակազմիկ աշխատություն է: Վերծանվել է ևս մեկ լեզու՝ իր ուրույն այբուբենով, բառապաշարով և քերականությունով՝ պատմական աղբյուրներից հայտնի աղվաններնը, որի համար, հայկական ու վրացական այբուբեններից բացի, այբուբեն ստեղծեց Մեսրոպ Մաշտոցը: Պատմական շրջանակն ուրվագծել են հմուտ հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն և հմուտ վրացագետ Ջազա Ալեքսիձեն, իսկ բուն լեզվական աշխատանքը պատկանում է կովկասյան լեզուների գերմանացի մասնագետներ Յոստ Գիպպերտին և Վոլֆգանգ Շուլցեին: Գիրքը գրված է անգլերեն, ինչն այն մատչելի է դարձնում ընթերցողների ամենալայն շրջանակներին:

Հրաշքներ, իհարկե, չեն լինում. անհայտ լեզուն վերծանելու ահռելի աշխատանքի արդյունավետությունը նպաստեցին մի շարք նախադրյալներ՝ Մատենադարանի 7117 ձեռագրում բերված աղվաններն տառերն ու դրանց հնչյունական արժեքը, աղվաններնում հունարեն, հայերեն, վրացերեն, ասորերեն բառերի զգալի թիվը, ժամանակակից ազգակից լեզվի՝ ուղիերենի գոյությունն ու ամենավճռորոշ հանգամանքը՝ վերծանված տեքստերի (Աստվածաշնչի, մեծ մասամբ՝ Նոր Կտակարանի հատվածներ) հայտնի բովանդակությունը: Կարևոր դեր են խաղացել նաև կրկնագրերի ստորին շերտի ընթերցման համար կիրառվող նորագույն տեխնիկական մեթոդները:

Առաջաբանում ընթերցողի ուշադրությունն անմիջապես գրավում է այն հանգամանքը, որ Աղվանք պետությունն ու նրա մշակույթը ներկայանում են

¹ Նույն շարքում լույս է տեսել նաև Ավստրիայի Ազգային գրադարանում (Վիեննա) պահվող վրացերեն հնագույն կրկնագիր ձեռագրերից մեկը՝ **Jost Gippert**, in cooperation with **Zurab Sarjeladze** and **Lamara Kajaia**, *The Old Georgian Palimpsests Codex Vindobonensis georgicus 2, vol. 1* (*Monumenta Palaeographica medii Aevi: Series iberocaucasica*), Brepols: Turnhout, 2007: Կրկնագրի ստորին շերտը զանազան նյութերի հավաքածու է, որոնց թվում կա Ագաթանգեղոսի մի հատված: Երկհատորյակի երրորդ հայերեն նյութերով հատորի մասին տե՛ս ստորև, ծ. 6:

հայկական պետականության ու մշակույթի ազդեցության ոլորտում, Աղվանքի մասին պատմական տեղեկություններ են մատակարարում գերագանցապես հայկական սկզբնաղբյուրները, իսկ աղվանական գրի ստեղծումը Մաշտոցի ձեռքով՝ անառարկելի փաստ է:

Առաջին հատորի ներածական բաժինը պարունակում է մի ծավալուն պատմական ակնարկ՝ «Կովկասյան Աղվանքի պատմությունը» (Զ. Ալեքսիձե, Ժ.-Պ. Մահե, Բ. ՎՊ-XXIV), որի բովանդակությունը ներկայացնում ենք այստեղ: Մ. թ. ա. II դարի և մ.թ. IV դարի միջև Աղվանքի տարածքը մերթ ընդլայնվել է, մերթ կրճատվել: Երկրի էթնիկ և լեզվական կառուցվածքն էլ է փոփոխվել: Կուր գետի աջ ափին բնակություն հաստատած հայերը աստիճանաբար տարածել են այդ վայրերում հայերենը: V դարի աղվան թագավորներ Վաչե Բ-ն (458-463) և Վաչագան Բարեպաշտը (485-510) խոսում էին հայերեն և սերտ կապեր ունեին հայ իշխանների հետ: VIII դարում հայերենը դարձավ աղվանական եկեղեցու արարողական լեզուն: Խալիֆայի հաստատումից հետո երկրի հարավային մասը՝ Հայաստանին մոտ, մնում էր քրիստոնեական և հայախոս, իսկ հյուսիսային մասը՝ Կուր գետի ձախ ափին, ի վերջո մահմեդականացվեց:

1. «Աղվանքը հին դարերում»: Աղվանքն առաջին անգամ հիշատակել է Արրիանոսը՝ մ.թ.ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտի ժամանակ, Դարեհ Գ-ի շուրջը կային տարբեր ժողովուրդներ, այդ թվում՝ աղվաններ: Աքեմենյան Աղվանքը հավանաբար Մեդիա սատրապության մաս էր կազմում, որի սատրապն Ատրոպատեսն էր՝ Ատրպատականի ապագա հիմնադիրը: Աղվանական թագավորությունը հիմնվել է ենթադրաբար Աքեմենյան կայսրության անկումից քիչ անց՝ մ. թ. ա. IV-III դդ.: Երկիրը զգալի զարգացում ապրեց հելլենիստական դարաշրջանում: Ստրաբոնը նշում էր, որ աղվաններն ունեն քսանվեց լեզու, սակայն միայն մեկ թագավոր: Միավորված թագավորությունը պետք է որ ստեղծված լիներ մ.թ.ա. 66 թվականից քիչ առաջ, իսկ Տրեվերի կարծիքով՝ մ.թ.ա. II դարի առաջին կեսին: Համենայն դեպս, հելլենիստական շրջանի հույն պատմիչներն աղվաններին ընկալել են որպես մեկ ազգ: Մ. թ. ա. 52 թ. Աղվանքը կախման մեջ ընկավ Հռոմից, սակայն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ այն ավելի մեծ ինքնավարություն էր վայելում, քան Հայաստանն ու Վրաստանը: Մի քանի դար շարունակ Հռոմը և պարթևները մրցակցում էին նաև Աղվանքում ազդեցության իրենց ոլորտն ընդլայնելու համար:

2. «Հայկական պատմական աղբյուրների (VI-X դդ.) տվյալներն Աղվանքի քրիստոնեացման (I-IV դդ.) մասին»: V-VIII դդ. հայ հեղինակների (Ագաթանգեղոս, Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Եղիշե, Սեբեոս, Ղևոնդ) հպանցիկ տեղեկությունները չհաշված, հիմնական աղբյուրը «Պատմութիւն

Աղուանից»² երկն է, որ Մխիթար Գոշը և նրա աշակերտ Վանական Վարդապետը վերագրել են Մովսես Գախուրանցուն. Մխիթար Այրիվանեցին նրան կոչել է պարզապես «Մովսէս Աղուանից», Կիրակոս Գանձակեցին՝ Մովսես Կաղանկատվացի: Ամենահին ձեռագիրը՝ ՄՄ1531 (1289 թ.) հեղինակի անուն չի պարունակում: Երկում նկարագրված վերջին իրադարձությունները X դարի են, իսկ Սյունիքի թագավոր Հովհաննես Սենեքերիմի (1080-1105 թթ.) հիշատակումը երկի վերջում ուշ հավելում է: Առաջին և երկրորդ գրքերը գրվել են VIII դարում, երրորդը՝ X դարում: Ըստ հեղինակների, անհավանական է, ինչպես պնդում է, օրինակ, Զ. Բունիաթովը, որ «Պատմության» հնագույն աղբյուրների հիմքում լինեին հայերեն թարգմանված աղվանական պատմագրության բեկորներ: Գրքի ամենահին միջուկը կազմում է Վաչագան Բարեպաշտի կյանքը (I.15-26), որ պիտի գրված լիներ 510 թ. նրա մահվանից անմիջապես հետո: Իր հայր Վաչէ Բ-ի (457-463 թթ.) պես նա փորձել էր միավորել թագավորությունը հարավային հայաստանի շուրջը: Հետևաբար այդ իրադարձությունների մասին գրվող որևէ երկ պիտի հայերեն գրվեր: Երկրորդ գրքի աղբյուրներն ավելի ուշ են՝ Վիրո կաթողիկոսի պատմությունը (II.12-16) գրվել է մոտ 640 թ., Ջվանշիրի պատմությունը (II.9-11, 18-28) 670 թվականից այն կողմ չի անցնում, իսկ Իսրայել կաթողիկոսի առաքելությունը (I. 27-30, II.29-45) ցույց է տալիս հայկական և աղվանական եկեղեցական նվիրապետությունների սերտ կապերը:

Առաջին երկու գրքերում հեղինակն ամփոփել է VI-VII դարերի տեղական աղբյուրները, զուգակցելով դրանք հայկական աղբյուրներից քաղած նյութի հետ: Իսկ երրորդ գիրքը բոլորովին անկախ է առաջին երկուսից:

Ինչպես Հայաստանը և Վիրքը, Աղվանքն էլ ունեցել է քրիստոնեացման երկու փուլ՝ առաքելական շրջանում և IV դարում: Տեքստերն ամփոփում են բանավոր սրբախոսական լեգենդները, մյուս կողմից էլ՝ վերանայում դրանք հայկական պատմագրության համաձայն:

Աղվանքի առաջին լուսավորիչ եղիշային Երուսաղեմից ուղարկեց տեառնեղբայր Հակոբը: Նրա մասին երկու լեգենդ կա: Առաջինը (II.48) հիշատակվում է ի միջի այլոց, հայոց Աբրահամ կաթողիկոսի (607-611) հետ վեճի առիթով: Պաշտպանելով իրենց հայրապետական աթոռի անկախությունը, աղվանները «զայլ ոմն երևեցուցին, կանխաւ առաքեալ եկեալ յաշխարհն Աղուանից, եղիշայ անուն՝ յաշակերտաց Տեառն, ձեռնադրեալ ի Սրբոյն Յակոբայ՝ եղբօր Տեառն, քարոզեալ անդ և եկեղեցիս շինեալ նախկին քան ի Հայս: Առաջինն մայր եկեղեցեացն արևելեաց Գիսոյ եկեղեցին նորին հիմնադրեալ և զինքեանս նմա աւանդեալ, դարձան ի Հայոց առ ինքեանս՝ չլինել ընդ ումեք իշխանութեամբ» (էջ 274-5): Այս տարբերակում եղիշան ուղարկված է ուղիղ Տիրո-

² Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, ֆինական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Եր., 1983:

ջից և հայերի հետ կապ չունի, իսկ երկրի քրիստոնեացումը տեղի ունեցավ միանգամից: Լեզենդի մյուս տարբերակը մշակվել է որոշ ժամանակ անց և կրում է հայկական ազդեցություն: Այստեղ նա դառնում է Թագևոս առաքյալի աշակերտը Հայաստանում և նրա նահատակության ականատեսը: Այսպիսով, Աղվանքի քրիստոնեացումն այլևս անմիջականորեն երուսաղեմից չէ, այլ Թագևոսի՝ Հայաստանում քարոզելու հետևանք: Հետևաբար Աղվանից եկեղեցին Հայոց եկեղեցու դուստրն է: Այս տարբերակում եղիշան տանջալից ճանապարհ է անցնում Արտազից երուսաղեմ, հետո՝ մասքովթների երկիրը, Չող, Ուտի գավառը, Սահանն քաղաքը, վերջապես՝ Գիս և նահատակվում: Այնպիսի տպավորություն է ստեղծվում, որ Աղվանքը տարասեռ տարածք է, իրարից խիստ տարբեր գավառների միավորում: Աղվանից հայրապետների ցուցակում էլ (III. 24, էջ 342), որ կազմվել է տասներորդ դարում, եղիշան ոչ միայն Աղվանքի, այլև Չորա և Լիհնաց լուսավորիչն է: Դրանք հին Աղվանական թագավորության մաս էին, սակայն X դարում բուն Աղվանքը Կուրից հարավ էր: Եղիշայի լեզենդի երկրորդ տարբերակը ծագել է հետագայում և հարմարեցված է 428 թ., 451 թ. և ավելի ուշ աշխարհաքաղաքական փոփոխություններին: Ուտի հիշատակումը խոսում է այն ժամանակի մասին, երբ այն մտել էր Աղվանքի մեջ (428 թ.-ից հետո): Հակոբն այս դեպքում երուսաղեմի առաջին հայրապետն էր (էջ 10), ինչը 451 թ.-ից առաջ չէր կարող լինել:

Պատմական ակնարկի ժամանակագրական ամփոփում.

– 70 թվականից հետո եղիշան՝ Տեառնեղբոր նախկին աշակերտներից մեկը, Ավեստարան է քարոզել Աղվանքում և հիմնել «մայր եկեղեցեացն արևելից Գիսոյ» (դա Կիսն է Շեքիից հյուսիս) և այդտեղ էլ նահատակվել:

– 315 թ. ըստ «Գրիգորի վարքի» («170»³)՝ Լուսավորիչն Աղվանք ուղարկեց ոմն Թովմա Սատաղացու. հայտնի չէ՞ նա հատե՞ց Կուրը դեպի ձախ ափը, թէ՞ գործեց միայն աջ ափի հայախոս շրջաններում:

– 334 թ. ս. Գրիգորիսը՝ Գրիգոր Լուսավորչի թոռը, նահատակվեց Մասքովթում Կասպից ծովի ափին: Սա Աղվանից թագավորությունը չի առնչվում:

– 371 թվականից հետո Աղվանքի Ուռնայր թագավորը՝ նախկինում Սասանյանների դաշնակից, դարձավ քրիստոնյա. դարձի հանգամանքները հայտնի չեն: Գիշում արդեն քրիստոնեական համայնք կար:

– Մոտ 422 թ. Արսուաղ(էն) (420-438 թթ.) թագավորի օրոք Մաշտոցը հայտնագործեց աղվանական գիրը: Ըստ Կորյունի՝ ողջ Աստվածաշունչը թարգմանվեց աղվաներենի:

– 428 թ. և 451 թ. Սասանյաններն Ուտիք, հետագայում նաև Արցախ նահանգները մտցրին Աղվանք մարզպանության մեջ:

³ G. Garitte, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*, Città del Vaticano, 1966, p. 102.

– 428 թ. և 451 թ.-ի միջև տեղի ունեցավ եղիշայի մասունքների գյուտը. դրանք տեղափոխվեցին Ուռեկանի եկեղեցին, հետո՝ Ներսմիհի (Ջրվշտիկի) վանք:

– 451 թ. հայերի, վրացիների մի մասի և աղվանների համատեղ դիմադրությունը Սասանյանների դեմ սերտացրեց կովկասյան եկեղեցիների հարաբերությունները:

– 463 թ. Աղվանքի Վաչե Բ թագավորին նամակում կաթողիկոս Գյուտ Արահեզացին պատմեց ս. Գրիգորից Ուռնայրի մկրտվելու մասին, ինչը ժամանակագրորեն անհնար է:

– 489 թ. Ամարասում սբ. Գրիգորիսի (նա հետագայում համարվեց թագավորության լուսավորիչ) մասունքների գյուտը՝ Վաչագան Բ Բարեպաշտի ձեռքով: Նրա նախորդ եղիշայի հիշատակը հավերժացվեց՝ Հոմենքում նրա նահատակության վայրում սյուն կանգնեցվեց:

Մովսես Կաղանկատվացու պատմության առաջին և երկրորդ գրքերում, որոնք VIII դարից են, հայկական ավանդությունն ամփոփված է վերանայված մի կառույցի մեջ, որի մեջ փաստերը հարմարեցված են՝ արդարացնելու համար 614 թվականից Հայոց եկեղեցու՝ Աղվանքի հայրապետության վրա վերահսկողությունը և 485-ից Վաչագան Բարեպաշտի հայամետ քաղաքականությունը:

3. «Աղվանական գրի ծագումն ու ճակատագիրը» (էջ XV-XIX): Առաջին աղվանից թագավոր Ուռնայրին հետևեցին (400-429 թթ.) նրա երեք որդիներ Վաչագան Բ-ն, Մրհավանը և Սատոն. նրանց մայրը Սասանյան Որմիզդ Բ-ի դուստր Ասան էր: Վաչագան Բ-ի Արսվաղեն որդու օրոք Մաշտոցը ստեղծեց աղվանական գիրը: Կորյունի հաղորդումն այդ մասին պատմականորեն լիովին արժանահավատ է (նա թագավորին անվանում է Արսվաղ): Ուռնայրի պաշտոնական դարձի ժամանակ երկրում պաշտոնավարում էր Երեմիա եպիսկոպոսը: Կորյունը տեղյակ չէ Ստրաբոնի նշած աղվանական լեզվական բազմազանությունը. նա խոսում է պարզապես աղվաներենի մասին: Մաշտոցը բոլոր փուլերում իրեն շրջապատում էր տեղական գործակիցներով: Լեզվական տեղեկություններ՝ բառերի և հնչյունների մասին, նրան մատակարարում էր Բենիամինը: Նույն կերպ են վարվում նաև ժամանակակից կովկասագետներն իրենց տեղական տեղեկատուների հետ: Այդպես է վարվել և IX-X դդ. կարողինգյան մի հոգևորական, որ լատինատառ գրի է առել Օթունի բարբառով բառեր՝ այնքան ճշգրիտ, որ հնարավոր եղավ պարզել բարբառը⁴: Մաշտոցն էլ կարող էր նման արդյունքի հասնել: Աստվածաշնչի թարգմանությամբ զբաղվեց Երեմիա եպիսկոպոսը: Գրանից հետո, Հայաստանի օրինակով դպրոցներ ստեղծվեցին:

Սասանյանների հետ լարված պայքարն ավարտվեց, երբ 463 թվականից Աղվանքը դարձավ մարզպանություն, իսկ այնուհետև նրան կցվեց Արցախը:

⁴ J. J. S. Weitenberg, "Armenian Dialects and Latin-Armenian Glossary of Autun," in: Th. J. Samuelean, M. E. Stone, *Medieval Armenian Culture*, Chico/Calif., 1984, 13-28:

Մոտ քսան տարի շարունակվում էին քրիստոնյաների հալածանքները: Սասանյան Վաղարշ թագավորը (484-488 թթ.) կնքեց նվարսակի պայմանագիրը հայ իշխանների հետ, որով հավատի ազատություն էր տրվում քրիստոնյաներին, և տեղական իշխանները վերստանում էին իրենց ինքնավարությունը: Արդյունքում վերականգնվեց Աղվանքի թագավորությունը, և թագավորեց Վաչագան Գ-ն, որի կին Շուշանիկը հավանաբար Մամիկոնյան տոհմից էր՝ Վահանի դուստրը կամ զարմուհին: Վաչագանը, որի մայրենի լեզուն հայերենն էր, պայքար ծավալեց քրիստոնեության հալածանքների տարիներին կրկին գլուխ բարձրացրած հեթանոսության վերապրուկների դեմ: Նա գտավ սբ. Գրիգորի թոռ Գրիգորիսի մասունքները, որոնք թաղվեցին Ամարասում:

Հայկական կողմնորոշումն իշխող էր նաև գաղափարախոսության մեջ: Աղվանքը Հայաստանի հետ համատեղ մասնակցում էր հակաքաղեղոնական պայքարին: Աբաս կաթողիկոսի (552-596 թթ.) հաջորդ Վիրույը նզովեց Քաղեղոնի ժողովը:

Արաբական նվաճումից՝ 703 թվականից հետո, հայկական եկեղեցին վալյելում էր արաբների հովանավորությունը: Երբ աղվան պատրիարք Ներսես-Քակուրը փորձեց անջատվել, հայոց կաթողիկոս Եղիա Արճիշեցին (703-707 թթ.) օգնության դիմեց Արմինայի (այն ընդգրկում էր նաև Վիրքն ու Աղվանքը) արաբ իշխանավոր Մասլամային, Ներսես-Քակուրը գերեվարվեց Դամասկոս ու այնտեղ մեռավ: Եղիան Պարտավում ժողով գումարեց, որն Աղվանքի պատրիարք ընտրեց ոմն Սիմեոնի. սա ստիպված կրկին նզովեց քաղեղոնականությունը և պարտավորություն ստորագրեց ենթարկվել Հայոց եկեղեցու նվիրապետությանն ու դավանանքին: Ճիշտ կողմնորոշման չափանիշ էր համարվում նաև լեզուն: Այս դավանաբանական պայքարի ժամանակ է, որ պիտի ոչնչացվեին V-VI դարերի ընթացքում աղվաներեն գրված Աստվածաշունչն ու ծիսական գրքերը:

822 թ. սպանվեց Աղվանքի վերջին իշխան Վարագ-Տրդատ Բ-ն: 884 թվականից Աղվանքի հյուսիս-արևմտյան մասում, Կուրի ձախ ափին Առանշահիկների սերունդները ստեղծեցին Հերեթի թագավորությունը, որը 1010 թ. դարձավ Կախեթիայի մաս: Աղվանքի հյուսիս-արևելքը բաժին ընկավ Դերբենդի Հաշեմիների և Շիրվանի Յազիդիների էմիրայություններին: Կուրի աջ ափը բաժանեցին Աբբասյանները (Գանձակն ու Պարտավը հյուսիսում) և Խաչենի հայկական իշխանությունները (հարավում): Այդ ժամանակից ի վեր Աղվանք անվանումն այլևս քաղաքական նշանակություն չունեց. դա Հայոց եկեղեցու թեմերից մեկն էր: Աղվաներեն գրքեր այլևս չէին արտագրվում. դրանք սկսեցին անհետանալ: Հեթում պատմիչը (XIII դ., գրել է հին ֆրանսերեն, և նրա երկը շուտով թարգմանվել է լատիներեն) վերջին հեղինակն է, որ հիշատակել է աղվանական գիրը. նրա համաձայն՝ հայերը *litteras duas habent armenicas et alias etiam quae dicuntur Haloëns* («ունեն երկու տեսակի գիր՝ հայկական և մեկ ուրիշ,

որ անվանում են հալոենս»⁵): Ձեռագրերի բեկորներն օգտագործվում էին իբրև այլ լեզուներով գրքերի պահպանակներ, լավ պահպանված մագաղաթը՝ լվացվել, և նրա վրա կրկնագրեր են գրվել:

4. «Վերահայտնաբերված աղվանական գիրը»:

Բաժին I. «Սինայի կրկնագրեր՝ *Sin. Geo. 13* և *Sin. Geo 55*» (Յ. Գիսպերտ, Վ. Շուլցե):

1. «Ձեռագրերի հայտնաբերումն ու բովանդակությունը»: Սինայի Սբ. Կատարինե վանքում 1975 թ. վերականգնողական աշխատանքների ընթացքում գտնվել են տարալեզու ձեռագրեր, որոնցից մի քանիսը սկզբում համարվել է հայերեն, սակայն հետագայում (1984 թ.) պարզվել է, որ դրանք վրացերեն են: Այդ ձեռագրերից երկուսը կրկնագիր են, այսինքն վրացերեն շերտի տակ պարունակում են ավելի հին մի շերտ:

2. «Ձեռագրերի կառուցվածքն ու բովանդակությունը»: Կրկնագիր ձեռագրերը բաղկացած են մեկը (*Sin. Geo. 13*) 214, մյուսը (*Sin. Geo 55*)՝ 108 էջից: Վերին շերտը մեկ վրացերեն ձեռագրի մաս է, որ 10 կամ 11-րդ դարից հին չէ. դրանք այլազան հատվածներ են՝ վանական կյանքին նվիրված տեքստերի ժողովածու, որի միավորների մեծ մասը մինչ այդ հրատարակված չի եղել (վարքեր, հայրերի նամակներ և ասույթներ): Ստորին շերտը կազմված է վեց տարբեր ձեռագրից՝ գրված չորս տարբեր լեզուներով ու գրերով:

ա. Ամենամեծը՝ 242 էջ (121 թերթ), աղվաներեն միակ տեքստն է՝ գրված երկսյուն: Իրականում այն միավորում է աղվաներեն երկու ձեռագիր. 126 էջ գրված է քիչ ավելի խոշոր գրով, բովանդակությունը՝ «Ճաշոց»՝ ընթերցումներով Մատթեոսի, Մարկոսի, Ղուկասի Ավետարաններից, «Գործք առաքելոց»-ից, Պողոսի և Կաթողիկե նամակներից, մի քանի հատված էլ՝ Հին Կտակարանից: 112 էջ ավելի մանր գրով է. դա Հովհաննեսի Ավետարանն է: Մեկ երկձալ թերթ (ձ. 55, թերթ 1 և 5) չի վերծանվել. հավանաբար նույնպես ավետարանական հատված է:

բ. 84 էջ (42 թերթ) հայերեն է՝ երկու նախնական ձեռագրից. 10 թերթ եվթաղյան նյութեր են, 32 թերթ՝ Հին Կտակարանի մասեր (երգ երգոց, ժողովող, Սողոմոնի իմաստություն)⁶:

գ. երկու թերթ (ձ. 55, թ. 19 և 20)՝ ասորերեն, մեկ թերթ (ձ. 13, թ. 58)՝ վրացերեն. երկուսն էլ անհայտ տեքստեր են:

⁵ Վերջին բառն այնքան էլ հասկանալի չէ, սակայն այն որպես աղվանական է մեկնաբանել նաև Ավգերյանը՝ այդ երկի իր գրաբար թարգմանության մեջ. «Ունին նշանագիրս արամեանս, և այլս ևս՝ որ ասին Հալոցենն (Հայոց կամ աղուանից)», տե՛ս Հեթում պատմիչ թաթարաց, յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Հ. Մկրտիչ Ազգերեան, Վենետիկ, 1892, էջ 14:

⁶ Նույն՝ *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai* շարքի երրորդ հատորում արդեն լույս է տեսել հայերեն այս հատվածների (գրված հավանաբար 8-9-րդ դդ.) հրատարակությունը՝ *The Armenian Layer*, ed. by Jost Gippert, Brepols: Turnhout, 2010:

Աղվաններեն տեքստեր պարունակող ստորին շերտը թվագրելու համար մի կուվան կա. հայերեն «դահեկան» (Հովհ. 2 7, հունարեն *dhnavrion*, վրացերեն *drahkan*) բառի դիմաց աղվաններեն տեքստում <***zaiowzn'a> բառն է՝ Ո՛Ձ վերջածանցով: Վ. Շուլցեի ենթադրությամբ դա հավանաբար կազմված է բյուզանդական կայսր Մեզեզիոսի (> *mezaiowzn'a) անունից, որ իշխել է մոտ 669 թ. և ծագումով հայ էր՝ Մժեժ Գնունի: Այդ կայսեր անունով ոսկեգրամ է թողարկվել: Եթե ենթադրությունը ճիշտ է, ուրեմն Հովհաննեսի Ավետարանն աղվաններեն է թարգմանվել այդ թվականից հետո:

Աղվաններեն երկու ձեռագրում էլ լայնորեն հապավումներ են կիրառված: Դրանք տերունական բառեր են (ինչպես և հայերեն ձեռագրերում՝ Աստված, Տեր, Հիսուս, Քրիստոս, Երուսաղեմ, Իսրայել. բացի սրանցից՝ նաև Գավիթ անունը և «ժողով» ու «հավերժություն» նշանակող բառերը), հաճախ հանդիպող մի դերանվան վերջավորությունը, ձայնավորների պատահական բացթողումներ, մի քանի բառ անկանոն կրճատվում են: Հապավումների այս համակարգը ավելի հիշեցնում է հին վրացական, քան հին հայկական ձեռագրական ավանդույթը:

Էջի վրա տեքստի դասավորությունը հիշեցնում է էջմիածնի Ավետարանինը (989 թ.) և վրացերեն Ադիշի Ավետարանինը (897 թ.)՝ երկայուն է, պարբերությունների սկզբնատառերը մյուսներից ավելի բարձրահասակ են և դուրս են գալիս լուսանցք, ձախ լուսանցքում՝ Ամմոնիոս Ալեքսանդրացու կազմած բաժինների համարները, ներքևի լուսանցքում՝ Եվսեբիոսի ապարատի մնացորդներն են: Այս թվանշանները վճռական դեր խաղացին աղվաններեն տառերի վերծանման ժամանակ:

«Ճաշոցը» տարբերվում է հայկական և վրացական ճաշոցների կառուցվածքից: Այն չի համապատասխանեցված ծիսական տարվա ընթերցումներին: Նրա ընթերցվածները դասավորված են ըստ տեքստի աղբյուրի, այլ ոչ թեմատիկ:

Հայերենից և վրացերենից (ավելի քիչ, քան հայերենից) փոխառված բառեր կան: Որոշ հատուկ անուններ ավելի մոտ են ասորերեն ձևերին, սակայն դրանք էլ կարող էին հայերենի կամ վրացերենի միջոցով փոխառված լինել: Բնագիրն ավելի հաճախ համընկնում է հայերեն, ավելի քիչ՝ վրացերեն Ավետարանի հետ: Չի կարելի պնդել, թե աղվաններեն տեքստերը թարգմանված են հայերենից, սակայն դրանք ակնհայտորեն հարում են ավանդության այն ճյուղին, որին պատկանում է և հայերեն Աստվածաշունչը և, ավելի քիչ չափով, վրացերեն հին խմբագրությունը: Իսկ մի քանի դեպքում երևում է ուղղակի կախումը հայերենից:

Բաժին II. «Աղվաններեն լեզուն»:

1. «Գրի տեսություն և հնչյունաբանություն»: Աղվաններեն գիրը հայտնի է եղել տարբեր լեզուների այբուբեններ ներկայացնող Մաշտոցի անվան Մատե-

նադարանի 7117 (1440° թ.) ձեռագրից, որ բանասերների ուշադրությունն է գրավել 1937 թ.: Վրացական այբուբենից հետո և ղպտական այբուբենից առաջ կարդում ենք. «աղուանից գիրն է», և հետևում է 52 տառ, յուրաքանչյուրի տակ հայերեն տառերով դրանց անվանումներն են (թերթ 142ա-բ): Բացի այդ 1952 թ. Ադրբեջանի տարածքում գտնվել են մի քանի աղվաններեն արձանագրություններ, որոնք մինչև օրս չէին վերծանվում:

Սինայի կրկնագրերի հայտնաբերումը հինավորապես բարելավեց աղվանական գրի ուսումնասիրությունը: Հայտնի դարձավ տառերի մեծ մասի հնչյունական արժեքը, մի քանի չբացատրված նշանի բացատրվածք, որոնք ավանդված չեն կրկնագրերում: Վերծանության ժամանակ կարևոր դեր խաղաց նաև Մատենադարանի ձեռագրի այբուբենը: Այժմ կա բավական մեծաքանակ տեքստ, քաջ հայտնի բովանդակությամբ, օտար անուններով ու բառերով, որը նաև բառ առ բառ կարելի է համեմատել ուղիների կամ քույր լեզուների հետ: Թվային արժեք ունեցող տառերն օգնեցին վերականգնել դրանց այբբենական դասավորությունը, որը լիովին համընկավ ՄՄ 7117-ի այբուբենի հետ:

Որոշ տառերի հնչյունական արժեքը պարզելուն օգնել են այլ լեզուներից, օրինակ, հայերենից փոխառյալ բառերը, նաև ժամանակակից ուղիների համապատասխան բառերը:

Ինչպես հայկական այբուբենի կարգը հետևում է հունական այբուբենում տառերի դասավորությանը, իսկ լրացուցիչ տառերն անկանոն կերպով ներմուծված են դրանց միջև, նույնպես և աղվանական այբուբենում տառերը դասավորված են ինչպես հայկական այբուբենում՝ լրացուցիչ տառերի այստեղ ու այնտեղ ներմուծմամբ, ի տարբերություն վրացական այբուբենի, որը լրիվ հետևում է հունարենում տառերի հերթականությանը, իսկ լրացուցիչ տառերն ավելացված են վերջում:

Աղվաներենի հնչյունական համակարգն ընդգրկում է 45 բաղաձայն, որոնց համար 41 նիշ առկա են կրկնագրերում. 13-ը պայթականներ են, 12-ը՝ պայթաշփական, 12-ը՝ շփական (այս խմբերում գործում է հնչեղ/խուլ/խուլ կոկորդային կամ շնչեղ եռաշար հակադրությունը), 3 ռնգային, 3 ձայնորդ, 2 կիսաձայն: Ձայնավորները յոթն են, երկուսը միշտ գրվում են երկու տառով՝ /u/ = <OW>⁷, /ü/ = <ÜW>:

Ձևաբանության բաժնում հեղինակները քերականության համակարգված նկարագրություն չեն տվել, այլ թվարկել են առավել ճանաչելի ձևաբանական ցուցիչները՝ նշելով նաև դրանց համապատասխան ձևաբանության առկայությունը կամ բացակայությունն ուղիներենում: Հոլովվելիս գոյականները ստանում են թվի (եզակի ու հոգնակի) և հոլովական վերջավորություն: Աղվաններենն ունի հոլովների բարդ համակարգ. էրգատիվ տիպի լեզու է: Թվարկված են հոլովներ-

⁷ Ինչպես հայերեն «ու», որն այդպես է գրվում հունարեն ου- ի հետևությամբ:

րի շարահյուսական իմաստները: Որոշակի հոլովների հետ օգտագործվում են տարբեր իմաստներ արտահայտող հետադրություններ: Ածականները որոշի դերում չեն հոլովվում, ունեն համեմատության աստիճաններ: Թվականները մինչև «քսան» տասնորդական համակարգով են, քսանից բարձր՝ քսանորդականով: Բայը բնորոշվում է բարդ ձևաբանությամբ. նրա կատեգորիաներն են ժամանակը, կերպը, եղանակը, անցողականության աստիճանները, դեմքը, տեղայնացումը՝ նախածանցների օգնությամբ, ստորադասման չափը: Մանրամասն նկարագրված է նաև աղվաներենի շարահյուսությունը:

Սեմական փոխառությունները միջնորդավորված են հայերենով կամ վրացերենով: Ասորերենի «շ» հնչյունը պահպանած որոշ անուններ վկայում են հայերենի միջնորդության մասին, սակայն հայերենի ավելի հին, որպես այդպիսին չպահպանված վիճակի:

Աղվաներեն լեզվի վերը ներկայացված քննությունը թույլ է տվել հեղինակներին վերծանել նաև Ադրբեջանի տարածքում գտնված թվով տասը փոքրածավալ արձանագրությունները: Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ կրկնագրերն ու արձանագրությունները մոտավորապես ժամանակակից են և պատկանում են միևնույն լեզվական և գրային ավանդությանը (դրանցում վկայված են նույն հապավումները): Այդ ենթադրությանը չի հակասում N 7 արձանագրության (Մինգեչաուրից) մեջ վկայված թվականը՝ «Խոսրով Անուշիրվանի քսանյոթներորդ տարին» (դա մոտ 557 թվականն է):

Կովկասյան աղվաներեն լեզուն Աղվանք պետության քրիստոնեական դարաշրջանի (մոտ. 300-700 թթ.) ծիսաարարողական, գուցե նաև կառավարման լեզուն էր: Այն Աղվանքի միակ պաշտոնական լեզուն չէր: Ստրաբոնի համաձայն՝ հնում Աղվանքը բազմալեզու պետություն է եղել, սակայն մյուս լեզուների մասին ոչինչ հայտնի չէ: Աղվաներենը պատկանում է կովկասյան լեզվաընտանիքի լեզվախմբին: Նրա բառապաշարի մեկ երրորդը զուգահեռներ ունի արդի ուզբերենում:

Վերծանված բնագրերում կան զգալի թվով հայերեն, վրացերեն, հունարեն, ասորերեն և իրանական փոխառություններ: Երբեմն միևնույն բառերն առկա են մեկից ավելի լեզուներում, և դժվար է մատնացույց անել փոխառության կոնկրետ աղբյուրը: Ամենից մեծաքանակ են հայերենի հետ ընդհանուր բառերը. դրանից շատերն իրանական ծագում ունեն և կարող էին փոխառվել առանց հայերենի միջնորդության: Կան և հայերենում չափանդված իրանական փոխառություններ, երբեմն էլ նրանց հատուկ չէ այն հնչյունափոխությունը, որոնց իրանական բառերը ենթարկվել են հայերենի հնչյունական օրենքների հետևություններով:

Բուն հայերեն բառերից կասկած չեն հարուցում մի քանիսը՝ *marmīn* < «մարմին», *avel* («շատ») < «աւել», *žūlovowrd*, որը միշտ հանդես է գալիս *žd* հապավված տեսքով: *Garazman* բառն անկասկած առնչվում է «գերեզ-

ման» բառի հետ, որը սակայն վատահեղի ստուգաբանություն չունի: Յոթ անկասկած հայերեն բառերից երկուսը կրոնական բնույթի են՝ *marmirin* և *žolovovrd*. ուրեմն դրանք հայերենից են փոխառվել քրիստոնեացման ընթացքում: Վրացերենից փոխառությունների թվում էլ կրոնական բնույթի կարևոր բառեր կան («գատրիկ», «տոն», «շնորհ/գութ», «տեսիլ», «գահ») նշանակությամբ բառերը):

Հունարենի հետ բացառիկ համընկնումներ չկան. հունարեն բառերն աղվաներենի մեջ են մտել հայերենի (*salmos, hetanos*) կամ վրացերենի (*eklesi, angelos, kilt* «բանալի» < *kleiv* , *kleivdo*) միջնորդությամբ: *katolike-own* բառը կարող է մտած լինել և՛ հայերենի, և՛ վրացերենի միջնորդությամբ: *iskapos* ձևը տարբերվում է ինչպես «եպիսկոպոս»-ից, այնպես էլ վրացերեն *eḡiskoposi-* ից, ինչը խոսում է այդ բառի խոսակցական լեզվի մեջ ավելի խորն ինտեգրացված լինելու մասին:

Լեզվական բաժնում խոսվում է նաև Անանիա Շիրակացու աշխատություններում և վրացական ձեռագրերում պահպանված աղվանական ամսանունների մասին, որոնց հիման վրա վերականգնված են բուն աղվանական ձևերը: Դրանցից վեցը, նման լինելով համապատասխան հայկական և վրացական ամսանուններին, արտացոլում են միջին իրանական տոնական օրացույցը. մյուս վեցը դժվար է մեկնաբանել:

Բաժինը եզրափակվում է հունարեն, լատիներեն և հայերեն աղբյուրներից քաղած՝ «աղուան»/«ալբան», «ուտի»/ «ուդի» և «գարգար» ցեղանունները պարունակող հատվածներով, անգլերեն թարգմանությամբ:

Բաժին III. Editio minor

Այս բաժնում հրատարակված է կրկնագիր երկու ձեռագրի ստորին շերտի աղվաներեն տեքստը՝ լատինատառ տառադարձությամբ և անգլերեն կից թարգմանությամբ: Կան զգալի հատվածներ, որոնք ամբողջովին վերականգնված են (օրինակ, կորած էջերի պարագայում): Դրանք տպված են գունաթափ տառատեսակով, և աչքն անմիջապես առանձնացնում է դրանք:

Գրքի երկրորդ հատորը պարունակում է բուն տեքստերը երեք բաժնով՝ ա. Ավետարանի ձեռագրեր, բ. Ճաշոցի ձեռագրեր՝ ավետարանական ընթերցումներ գ. Ճաշոցի ձեռագրեր՝ Գործ առաքելոց, թղթեր, հինկտակարանային հատվածներ: էջերի վերին կեսում գետեղված են աղվաներեն տեքստի լուսանկարները՝ ուլտրամանուշակագույն, գունավոր և բազմասպեկտրալ: Ստորին կեսը բաղկացած է մի քանի սյունակից. առաջինում աղվաներեն հատվածի լատինատառ տառադարձումն է, որում տարբեր տեսակի փակագծերով նշված են ընթեռնելիության և վերականգնման տարբեր աստիճանները: Մյուսներում նույն սուրբգրային տեքստն է՝ անգլերեն, հայերեն (տարբեր մասերում էջմիաձևի Ավետարանի կամ Զոհրայայանի հրատարակության), վրացերեն, հունարեն, ռուսերեն, ուդիերեն և ասորերեն: Հատորի վերջում գետեղված են

ցանկեր՝ անձնանունների, տեղանունների, ցեղանունների, և ամբողջական մի բառացանկ: Տրվում են բառերի անգլերեն թարգմանությունը, նաև հայերեն, հունարեն և վրացերեն համապատասխան բառերը: Կան նաև հակադարձ ցանկեր՝ անգլերեն-աղվաներեն, հայերեն-աղվաներեն, վրացերեն-աղվաներեն, հունարեն-աղվաներեն, ուղիերեն-աղվաներեն: Վերջում կցված է կրկնագրերի թերթերի ցանկը:

Լույս է տեսել **«Մեսրոպ Մաշտոցի Եւեֆ գաղանձիքը կամ Կովկասի հին Բրիտաննեական այբուբենների ծագումը» (Les trois Secrets de Mesrop Machtots ou la Genèse des Alphabets paléochrétiens du Caucase I) շարքի առաջին հատորը՝ «Երկաթագիր կամ ինչպես ծնվեց հայոց այբուբենը» (Erkataguir ou Comment naquit l'alphabet arménienne, Sankt Augustin: Academia Verlag, 2010):**

Սերգեյ Մուրավյովը դասական բանասիրության մասնագետ է: Նրա աշխատությունները նվիրված են հույն մեծ փիլիսոփա Հերակլիտոսի ժառանգությունը: Հերակլիտոսի ամբողջական գործ չի պահպանվել: Եվ ահա Մուրավյովը ձեռնարկել է քսան հատորանոց մի շարք, որից տասն արդեն լույս են տեսել նույն *Academia* հրատարակչությունում: Այն ամփոփում է փիլիսոփայի կյանքի և հայացքների մասին պահպանված՝ անտիկ աղբյուրների բոլոր տեղեկությունները, ինչպես նաև այլ հեղինակների մեջբերումները նրա գործերից, մանրակրկիտ ուսումնասիրությամբ:

Մուրավյովի մյուս հետաքրքրությունը հայ գրերի ստեղծումն է, այդ թեմայով նա զբաղվում է երկար տարիներ: Իր ուրույն տեսակետին նա ժամանակին հոգովածներ է նվիրել՝ ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներով (*Revue des études arméniennes*, 14, 1980, 55-111, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1980, 2, 221-240, 1985, Литературная Армения, 2, 83-102), որոնք բանավեճի տեղիք տվեցին: Նա ի վերջո մշակեց իր տեսակետը, լրացրեց այն անհրաժեշտ հարակից նյութերով, և լույս ընծայեց խնդրո առակա հատորի ձևով:

Գրքից հետևյալ մեջբերումն անմիջապես պարզաբանում է հեղինակի տեսակետը. «Եզրակացություն. հայկական այբուբենն արտաքին՝ գրաֆիկական ձևի առումով չի սերում իր ժամանակի որևէ այլ այբուբենից, մինչդեռ ներքին ձևի՝ տառերի հնչյունական արժեքի և դասավորության առումով կրում է հունական այբուբենի ուժեղ ազդեցությունը: Այն մեկ մարդու՝ հանճարեղ լեզվաբան Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքի գործն է: Նա այբուբենի է վերածել քսան նիշերից բաղկացած ծածկագիր գիրը՝ կատարելագործելով նշանագրերը և ավելացնելով իր ստեղծած տասնվեց տառը: Նրա կիրառած գործողությունները մատնում են գրչության օրենքների ապշեցուցիչ վարպետություն, տառերի գծագրության բնածին զգացողություն և լեզվի հնչյունական կառուցվածքի՝ իր ժամանակի համար բացառիկ խորը ընթունում» (էջ 72):

«Ծածկագիր գիր» է Մուրավյովը կոչում «դանիելյան նշանագրերը»:

Այբուբենի դասավորությունը լրիվ հետևում է հունարենին (ի դեպ հունարեն Γ -ի դիմաց Δ տառն է). միայն վերջին երկու՝ Ψ և Ω տառերը շունեն հայերեն համարժեք, և հայերեն մնացած տասնչորս տառերը բաշխված են հունարեն տառերին համապատասխանող տառերի միջև: Միայն Φ տառն է ձևով հիշեցնում հունարեն Φ տառը:

Մուրավյովը նշում է այն փաստը, որ ժամանակին առաջագրվել են հայերեն տառերի տարբեր նախօրինակներ՝ հայկական գրի մի տեղական վատ ավանդված տարբերակ, Ավեստայի գիրը, «հայկական մանիքեական գիրը», եթովպականը, նաև այլ էկզոտիկ գրեր, ինչպես նաև հունարենը:

Մուրավյովը նկատում է, որ հունարեն տառերին համապատասխանող տառերից յուրաքանչյուրը բաղկացած է գլխավոր տարրից՝ **Ս** (**Ա, Ձ, Մ, Ս** տառերը), **Բ** (**Բ, Ը, Ն, Տ** տառերը), **Օ** (**Գ, Թ, Փ** տառերը), **Օ** (**Դ, Կ, Պ, Ք** տառերը), **Ո** (**Ե, Լ, Ռ, Ո** տառեր), և երկրորդական տարրերից՝ **-** (**Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Ի** տառերի հորիզոնական գծիկը), **_** (**Ձ, Ը, Թ, Կ, Լ** տառերի ներքևի հորիզոնական գծիկը), **-** (**Մ, Ն, Ք, Պ, Ռ** թերևս նաև **Շ** տառերի վերևի հորիզոնական գծիկը), **^** (ներկա է **Ս, Տ, Փ, Ք** տառերում): Հինգ գլխավոր և չորս երկրորդական տարրերը դասավորված են ինչպես «Պլութագորասի» բազմապատկման աղյուսակում: Հինգ հիմնական և չորս երկրորդական տարրերով Մուրավյովը կազմել է քսան տառերից բաղկացած այբուբենի «պրոտոսիստեմը», որ, նրա կարծիքով հենց հայ պատմիչներից հայտնի «դանիելյան նշանագրերն» են: «Դանիելյան նշանագրերը» ծածկագիր էր, հեշտ հիշվող համակարգ: Ծածկագրերը կարգալու համար չեն, այլ թաքցնելու ինչ-որ գրված բան. դրանք տառադարձում են մեկ այլ գիր: «Դանիելյան ծածկագրերը» ծածկագրել են մեկ այլ՝ քսան նշանագիր ունեցող լեզու: Դանիելը, կամ Վահրիճը, կամ Հաբելը կարծել է, որ այդ քսան տառին կարելի է վերագրել հունարեն այբուբենի հնչյունական արժեքները, և կստացվի կատարյալ այբուբեն: Հունարեն քսանչորս տառից զանց են առնվել չորսը՝ **ի-ի** համարժեք **ι**, **օ-ի** համարժեք **υ**, **օ** տառը, քանի որ որպես **ո-ի** համարժեք է **ω**, նաև **κ** տառը, որը = **κ+σ**:

Առանձին նկարագրված է հունարենում զուգահեռ շունեցող շփական և պալթաշփական բաղաձայնների համար Մաշտոցի կիրառած գրաֆիկական լուծումները, որոնց թվում որոշակի նիշերը 90 կամ 180 աստիճանով որոշակի կողմ շրջելն է:

Հիմնական շարադրանքից բացի, որ կազմում է 73 էջ, Մուրավյովի գիրքն ունի ընդարձակ հավելվածներ (էջ 73-225)՝ *I*. «Տեսական հնչուլթաբանությունն առնչվող տեղեկություններ», *II*. Այբբենական գրաբանությունն տեսություն, *III*. Հների քերականությունն ու Մեսրոպ Մաշտոցը, *IV*. Հայկական այբուբենի ծագումը. երկու դար վիճաբանություն, *V*. Դանիելյան նշանագրերի նախահամա-

կարգի մաթեմատիկական անհնարինությունը, VI. V-VI դարերի հայկական հնագրություն ակնարկ, VII. Հայկական այբուբենի ծագման մասին հին վկայությունների դիվանի ուրվագիծ. այդ դիվանը ներառում է՝ Փիլոստրատոս (II-III դդ.), «Ապոլլոնիոս Տիանացու կյանքը», Հիպոլիտոս Հոմերոսի (III դ.), «Ժամանակագրություն» և նրա անանուն լատիներեն թարգմանությունը, Ագաթանգեղոս (176), Գևորգ Ակուլացի (քոչվոր արաբների եպիսկոպոս), «Հեսուրի նամակը հայերին ուսուցանած Գրիգորի մասին» (714 թ.), Վարդան Բարձրաբերդցի/Արևելցի՝ «Հաւաքումն պատմութեան», Կորիւն՝ «Վարք Մաշտոցի», Մովսէս Խորենացի՝ «Հայոց պատմութիւն», Գազար Փարպեցի՝ «Հայոց պատմութիւն», Դաւիթ Հարքացի՝ «Իմաստութիւն Դաւիթ Քերդողի», Ստեփանոս Տարօնեցի Ասողիկ՝ «Տիեզերական պատմութիւն», Սամուէլ Անեցի՝ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», «Ոսկեփորիկ», Կիրակոս Գանձակեցի՝ «Հայոց պատմութիւն», Մխիթար Այրիվանեցի՝ «Հայոց պատմութիւն», Տեր Իսրայելի՝ «Յայսմաւուրք»:

Վերջում կցված է 350 և 450 թվականների միջև հայոց պատմության համառոտ ժամանակագրություն՝ 451-700 թվականների հավելումով, նյութերի ցանկ և գրականություն:

Գրքի սկզբում իր «երկու խոսքն» է կցել՝ անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով, հայտնի ձեռագրագետ ու հնագրագետ Տիգրան Կոչումճյանը: Նա գրում է.

«Մեսրոպ Մաշտոցի երեք գաղտնիքը կամ Կովկասի հին քրիստոնեական այբուբենների ծագումը» շարքի առաջին հատորը՝ «երկաթագիր կամ ինչպես ծնվեց հայոց այբուբենը», փորձում է վերծանել հայկական այբուբենի ստեղծման հետևում թաքնված ծածկագիրը, կամ ավելի ճիշտ՝ մանրակրկիտ կերպով բացատրում է 36 տառի «գլուտի» կամ ստեղծման նշանակալի գործընթացը. այդ տառերն օգտագործվել են գրելու համար մի զարգացած լեզվով, որը մինչև V դարի առաջին տասնամյակը բանավոր էր մնում: Չնայած սա գիտնականի ձեռքով այբուբենի ստեղծման առաջին դեպքը չէ, Սերժ Մուրավյովն այնուամենայնիվ ցույց է տալիս նրա բացառիկությունը այբուբենների պատմության մեջ: Բարդ պատմությունը և հայերեն տառերը ստեղծելու համար Մեսրոպի ձեռնարկած անհրաժեշտ քայլերը ներկայացնելու ընթացքում հեղինակին հաջողվում է վերականգնել ավելի վաղ այբուբեն՝ նշանագրերի այն շարքը, որ ժամանակակիցներն անվանել են Դանիելյան գրեր: Մեսրոպ Մաշտոցն օգտագործել է դրանք ասորի քահանա Դանիելից ստանալուց հետո, սակայն թողել, համաձայն Կորյունի գրած իր ուսուցիչ Մաշտոցի կենսագրության, քանի որ դրանք լրիվ չէին համապատասխանում հայերենը ճշգրիտ գրի առնելու խնդրին: Վաղ տառերի այս անբավարար վիճակն է, որ ստիպեց Մաշտոցին հորինելու մի ավելի լիարժեք այբուբեն՝ այնքան հարմար հայերեն գրելուն, որ այսօր էլ, նրա ստեղծումից 1600 տարի անց, այն մնում է, փաստորեն, անփոփոխ տառերի դասավորությամբ ու հնչյունական արժեքով:

Սերժ Մուրավյովը վստահ էր, որ այբուբենի միջուկը կազմող «հունարենից ներշնչված» քսան տառը հենց Դանիելի ստեղծած կամ գոնե Մաշտոցին նրա տրամադրած գրերն էին: Այս միջուկ այբուբենն էր, որի անբավարար լինելը պարզ դարձավ ժամանակի ընթացքում և որը հայտնագործողը փոփոխության ենթարկեց ու լրացրեց, ստեղծելով մի այնպիսի կատարյալ շարք, որի հայերեն գրելուն հարմար լինելը ապացուցվեց դարերի ընթացքում: Մեր հեղինակը մանրակրկիտ ձևով նկարագրում է թե՛ Դանիելյան, թե՛ Մեսրոպյան գրերի ստեղծման ընթացքը: Բացատրությունը զուգընթաց նա ինքն է անում այն հարցադրումները, որոնք կարող են ծագել ցանկացած խելացի քննադատի գլխում, առաջին հայացքից համարձակ, նույնիսկ հանդուգն թվացող ենթադրությունների այս շղթայի վերաբերյալ: Այդ ամենը զուգակցվում է գծագրերի և նկարների հարուստ ու համոզիչ շարքով, որի նպատակն է տեսողական պատկերներով ամրապնդել այն հագեցած մտավոր ճամփորդությունը, որին նա տանում է իր ընթերցողին...

Այս ուսումնասիրությունը հեշտ կամ արագ բան չէր, սակայն ընթերցելով գիրքը, մարդ համակվում է մի զգացումով, ասես Սերժ Մուրավյովն ինքն էլ հայտնություն է ունեցել՝ համեմատելի Մաշտոցին պատահածի հետ, ինչը նրան թույլ է տվել թափանցելու սրբի մտավոր աշխարհը: Բոլոր հայերը սուրբ են համարում Մաշտոցին և հայոց տառերը: Նրան և գրերի վաղ շրջանին թերևս ավելի շատ գիտական աշխատություններ են նվիրվել, քան հայ մշակույթի որևէ այլ բազավառի: Հետևաբար ցանկացած գիտնական, հատկապես ոչ հայ, որը կհանդգնեք հայկական գրերի ստեղծումն ու զարգացումը բացատրող համակարգ առաջարկել, վտանգում է իրեն կանխակալ ակադեմիական շրջանակների առջև: Սակայն Սերժ Մուրավյովը մտորել և գրել է այդ թեմայի մասին սկսած 1970-ականներից, երկու նախնական հոդված հրապարակելով 1980 թ.՝ Ֆրանսերեն *Revue des Études Arméniennes*-ում և ուսեսերեն «Պատմա-բանասիրական հանդեսում»: Դրանից հետո նա հղկել և երբեմն փոփոխել է իր վերլուծությունը՝ ի վերջո այս կարևոր գիրքը լույս ընծայելու համար: Ավելին, նա զբաղվել է մանրակրկիտ հավելյալ գլուխներ գրելով յոթ հավելված, որ վերաբերում են նրա ուսումնասիրության կարևորագույն հարցերին: Սա անհրաժեշտ հիմք է ապահովել ոչ մասնագետի համար (ըստ հեղինակի), սակայն փաստորեն առաջադրում է հարցի պատմության արժեքավոր վերագնահատում, անդրադառնալով հնչյունաբանությանը, քերականությանը, XIX և XX դարերում Մաշտոցի և նրա այբուբենի ուսումնասիրությանը, հայկական հնագրության հուշարձանների ներկայացմանն ու վերլուծությանը և նրա ստեղծմանը ժամանակակից կամ այն նկարագրող աղբյուրների գրեթե սպառիչ վերարտադրմանը՝ գրաբար սկզբնագրով և ֆրանսերեն թարգմանությամբ:

Սերժ Մուրավյովի վերոհիշյալ հոդվածները քննադատվել են մերժողական դիրքերից: Անկասած կգտնվեն մարդիկ, ովքեր կառարկեն նրա խորունկ գի-

տական քննությունն այս կամ այն մանրամասին, սակայն ամբողջության մեջ նրա մեկնաբանման համակարգը չափազանց հզոր է, չափազանց համոզիչ, որպեսզի վնասվի իր առանձին տարրերից: Այս գրքի ամենից ջանասեր ընթերցողները գիտնականներն են լինելու, չնայած լայն ընթերցողին դիմելու նրա հավակնությունը: Բոլորիս պարտքն է լինելու պատկերացնել, թե արդյո՞ք հնարավոր է հղիել և բարելավել Սերժ Մուրավյովի գաղափարները, և թե ինչպես կարելի է դա անել: Ինչպիսի թերություններ էլ այն ունենա, եթե այդպիսիք գտնվեն, «Երկաթագիր»-ն այն բացառիկ արժանիքն ունի, որ վերջապես ներկայացնում է հայերենը գրի առնելու և մի հրաշալի գրականության ծաղկում ապրելու գործիքը կատարելության հասցնելու համար Մաշտոցի ու նրա նախորդի ձեռնարկած քայլերի ընդգրկուն բացատրությունը»:

Տիգրան Կույունջյանի վերլուծությանն ընթերցողին ծանոթացնելուց հետո, մնում է ավելացնել, թե որքան էլ բարդ թվա Մուրավյովի տեսությունը (նրա առաջադրած որոշ աղյուսակներ ու հաշվարկներ դժվարընկալելի են բանասերի համար), որքան էլ ոչ ավանդական (չէ՞ որ, ինչպես Կ. Յուզբաչյանն է նշել⁸, նրանում բավարար չափով հաշվի չեն առնված պատմամշակութային հանգամանքները, ինչն ավանդական մոտեցման կարևոր պահանջ է), այն թողնում է լիովին տրամաբանված, առկա փաստերին չհակասող և կուռ մի կառույցի տպավորություն:

⁸ К. Юзбашян, “Новая попытка истолковать происхождение армянского алфавита: открытия или заблуждения?”. - «Պամբանասիրական հանդես», 1982, N 1, с. 177-184. К. Youzbachian, Une nouvelle hypothèse sur l'origine de l'alphabet arménien. - “Revue des études arméniennes”. Paris, 1983 Vol. XVII.